

ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ СПАДЩИНИ ІВАНА ФЕДОРОВА В ОФОРМЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ КНИГ КІНЦЯ XVI—ПОЧАТКУ XIX ст.

Друкарська та художня діяльність Івана Федорова справила величезний вплив на дальший розвиток українського книгодрукування та книжкового мистецтва. Українські друкарі перейняли від Федорова не тільки техніку друкування, але й основні засоби художнього та технічного оформлення його книг. Особливо велику притягальну силу мали графічні прикраси книг першодрукаря. Протягом довгого часу українські друкарі користувалися готовими ксилографічними дошками, що залишилися після Федорова, копіювали його прикраси, переробляли їх, наслідували їх стиль і художню манеру. Важко назвати в історії світового книжкового мистецтва діяча, який би дорівнював Івану Федорову за силою художнього впливу на наступні покоління книжкових майстрів. Вплив Федорова був глибоким і багатограним.

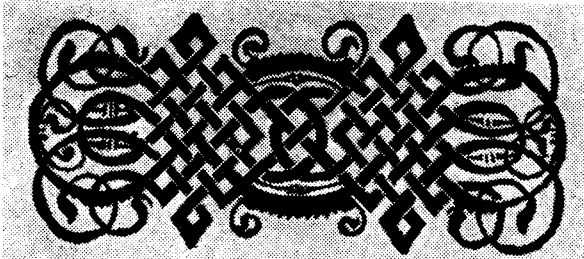
Насамперед слід звернути увагу на надзвичайно цікавий факт в історії українського книгодрукування в післяфедоровський період — використання в оздобленні багатьох українських видань протягом досить тривалого часу оригінальних ксилографічних дошок Федорова, що залишилися після його смерті. Вивченням цього питання в свій час займалась А. С. Зернова, автор ґрунтовних праць з історії початкового східно-славянського книгодрукування. Вона склала синоптичні таблиці вживання оригінальних дошок орнаментальних прикрас усіх книг Федорова у виданнях післяфедорівської Острозької та Львівської братської друкарень. Дослідниця знайшла відбитки з 62 дошок Федорова у 45 українських виданнях і встановила, що ними користувались до 1772 р., тобто 184 роки, починаючи з 1588 р., коли вперше зафіксовано вживання федорівської дошки. Однак, як тепер встановлено, синоптичні таблиці Зернової мають значні пропуски, особливо за рахунок видань, в яких використано дошки острозьких орнаментів, а найголовніше те, що 1772 рік є далеко не останнім роком вживання федорівських дошок.

Дослідниця опрацювала, в основному, збірки Бібліотеки ім. В. І. Леніна. Видання українських друкарень кінця XVI—XIX ст., які знаходяться в інших книгосховищах і відсутні в цій бібліотеці, А. С. Зерновою не вивчались. А тим часом саме ці видання містять досить цікаві матеріали, зокрема, про вживання дошок Федорова після 1772 р. Крім того, ми зараз можемо вказати і на використання оригінальних ксилографічних дошок з Львівського «Букваря» 1574 р., книги, про існування якої науці стало відомо лише в останні роки¹.

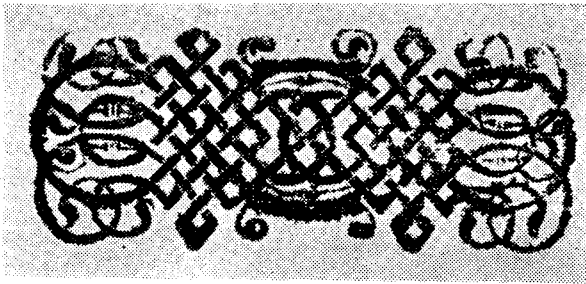
Найчастіше в українських виданнях використовувались дошки орнаментальних прикрас львівського «Апостола» Івана Федорова. Вони

¹ Ми не змогли використати в цій статті ще одне видання Федорова — острозьку «Абетку» 1578 р., яка виявлена в бібліотеці м. Гота (ГДР). За попередніми даними, заставки в «Абетці» ті ж самі, що й у львівському «Букварі».

починають зустрічатись з початку XVII ст. у виданнях Львівської братської друкарні — спадкоємиці друкарні Федорова. Вперше виявлені відбитки з дощок цієї книги Федорова в двох братських виданнях — «Книзі о священстві» у 1614 р.² і «Псалтирі» 1615 р.³ (заставки і кінцівки). Після 1630 р. слід назвати такі видання братської друкарні з відбитками дощок федорівського «Апостола», які пропущені у А. С. Зернової: «Літургїон» у 1637 р.⁴, «Тріодь постна» 1664 р.⁵, «Буквар» 1671 р.⁶,

a

b

Рис. 1, а — Кінцівка з Апостола. Львів, 1574 р., б — Кінцівка з Ірмологіона, 1816 р.

«Євангеліє» 1683 р.⁷, «Тріодь постна» 1688 р.⁸, «Шестоднев» 1689 р.⁹, «Тріодь постна» 1689 р.¹⁰, «Псалтир» 1741 р.¹¹. У А. С. Зернової, як уже згадувалось, останнє видання братської друкарні, в якому знайдено відбитки з дощок федорівського «Апостола», датується 1772 р. Насправді окремі дошки Федорова виявились придатними для дальшого використання і ними братські друкарні продовжували прикрашати свої книги. Крім «Службника» 1780 р., в якому федорівські прикраси помітив М. Т. Гембарович¹², нам пощастило виявити ще декілька видань з відбитками з дощок федорівського «Апостола» і не тільки з кінця XVIII ст., але й з початку наступного XIX ст. До цих видань належать: «Наставлення» 1790 р.¹³, «Часослов» 1791 р.¹⁴, «Псалтир»

² Зберігається у Львівському музеї українського мистецтва, № 641.

³ Публічна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді (далі — ЛПБ), № І. 8. 9.

⁴ ЛПБ, № ІІ. 8. 4.

⁵ Львівський державний музей українського мистецтва (далі — ЛДМУМ), № 310.

⁶ ЛПБ, № ІV. 8. 17.

⁷ Львівська наукова бібліотека АН УРСР (далі — ЛНБ), № 53918.

⁸ Державна публічна бібліотека АН УРСР (далі — ДПБ), № К. 2622.

⁹ ДПБ, К. 625.

¹⁰ ЛДМУМ, № 1006.

¹¹ ЛДМУМ, № 340.

¹² М. Т. Гембарович. Роль Івана Федорова і його художньої спадщини в розвитку графіки на Україні в XVI—XVIII ст. В кн.: «Віковична дружба народів-братів», Київ, 1954, стор. 100.

¹³ ЛДМУМ, № 749;

¹⁴ ЛДМУМ, № 358.

1808 р.¹⁵, «Осмогласник» 1816 р.¹⁶ та «Ірмологіон» 1816 р.¹⁷ (рис. 1). Причому, якщо в більшості видань XVIII ст. знайдено відбитки лише з федорівських кінцівок, які виявилися досить живучими, то в одному з останніх видань початку XIX ст., в «Псалтирі» 1808 р., виявлено навіть відбиток з заставки, якою прикрашено аркуш 69 львівського «Апостола» 1574 р. Дошка цієї заставки досить зношена, але ще виявилась придатною для вживання.

Крім дощок орнаментальних прикрас з львівського «Апостола» Івана Федорова використовувалась також дошка великої друкарської марки першодрукаря¹⁸. До кількох видань з відбитками цієї дошки, виявленими А. С. Зерновою, слід додати ще одне видання братської друкарні — «Октоїх» 1644 р.¹⁹

Такими ж довговічними і привабливими для українських друкарів виявились дошки прикрас другого львівського видання Івана Федорова — «Букваря» 1574 р.

Треба відзначити, що в численній літературі про це видання Федорова, яка появилася останнім часом, питання про використання його дощок ніким не досліджувалось. Було звернено увагу лише на повторення малюнка з зображенням герба м. Львова з «Букваря» в найбільш ранньому виданні братської друкарні — «Граматиці» 1591 р. Тим часом дошки з заставками та кінцівками «Букваря» використовувались досить довго і дожили, як і дошки львівського «Апостола», до початку XIX ст.

З п'яти заставок львівського «Букваря» виявлено в українських виданнях використання дощок трьох заставок. В «Букварі» вони знаходяться на стор. 1, 45, 49. Дошка заставки з першої сторінки «Букваря» у львівських виданнях не зустрічається. Відбиток з неї знаходимо в «Часослові» 1676 р. Унівської друкарні (рис. 2), куди вона могла потрапити або у 1606 р., коли ігумен Унівського монастиря Ісає Балабан купив у Львові якусь друкарню²⁰, або скоріше у 1646—1647 рр. під час передачі друкарні Желіборського з Львова до Унівського монастиря²¹. Дошка заставки з сторінки 49 федорівського «Букваря» використана у виданні львівського друкаря Михайла Сльозки — «Требнику» 1644 р.²², який мав тісні зв'язки з братською друкарнею і міг користуватись її друкарськими матеріалами. Найчастіше використовувалась і виявилася найбільш довговічною дошка заставки зі сторінки 45 «Букваря». Відбитки з неї знаходимо в таких виданнях Львівської братської друкарні: «О священстве» 1614 р.²³, «Буквар» 1671 р.²⁴, «Устав» 1744 р.²⁵, «Наставлення» 1790 р.²⁶, «Часослов» 1791 р.²⁷ і «Буквар» 1819 р.²⁸. В останньому з цих видань — «Букварі» 1819 р. від федорівської дошки залишилась тільки її середня частина, і тому вона використана уже не як заставка, а як кінцівка.

¹⁵ ЛНБ, № 54106.

¹⁶ ЛНБ, № 54208.

¹⁷ ЛНБ, № 53910.

¹⁸ В цій дошці сам друкарський знак Федорова було вирізано і на його місце вмонтовано зображення вежі Успенської церкви. Гравюра вживалась як друкарська марка братської друкарні.

¹⁹ ЛДМУМ, № 139. Це видання є і в Ленінській бібліотеці, але чомусь А. С. Зернова його пропустила.

²⁰ D. Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, Lwów, 1844, стор. 234.

²¹ Книга. Друкарство на Україні, К., 1965, стор. 64.

²² ЛДМУМ, № 367.

²³ ЛДМУМ, № 641.

²⁴ ЛПБ, № IV. 8.17.

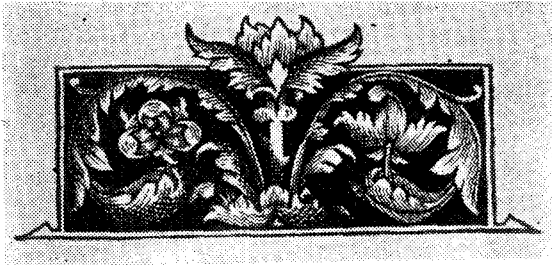
²⁵ ЛНБ, № 54288.

²⁶ ЛДМУМ, № 749.

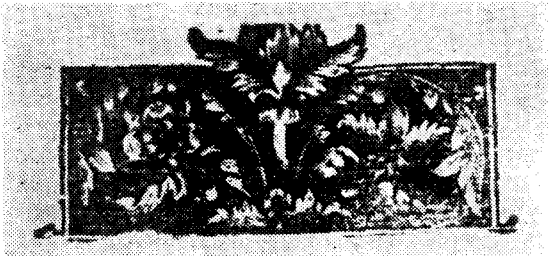
²⁷ ЛДМУМ, № 358.

²⁸ ЛНБ, № 265.

Широко використовувались в українських виданнях орнаментальні прикраси острозьких книг Івана Федорова²⁹. Як відомо, більшість друкарських матеріалів Острозької друкарні було вивезено, напевно, самим же Федоровим до Львова і згодом використано друкарями Львівської братської друкарні в їх виданнях. Більшість, але не усі. Дослідники уже помітили, що, приміром, острозькі шрифти одночасно трапляються у виданнях як братської, так і Острозької друкарні. Один комплект цих шрифтів було залишено в Острозі.

a

b

Рис. 2. а — Заставка з Букваря.
Львів, 1574 р.
б — Заставка з Часослова.
Унів, 1676 р.

Не вивезено з Острогу, як тепер встановлено, і частину дощок орнаментальних прикрас острозьких видань Федорова. Так, крім дрібних наборних прикрас, які зустрічаються в кількох виданнях Острозької друкарні починаючи з 1584 р., в одній з кращих щодо художнього оформлення книг цієї друкарні — «Часослові» 1598 р. виявлено відбитки з трьох дощок заставок і однієї кінцівки з острозького «Нового Завіту» 1580 р.³⁰ В «Новому Завіті» ними прикрашено аркуші 85 (зворот), 149 і 226, в «Часослові» 1598 р. — аркуші 145 (зворот), 140 (зворот) і 151. До речі, «Часослов» не тільки прикрашений заставками фєдорівських острозьких видань, але й повністю надрукований острозьким шрифтом.

У виданнях Львівської братської друкарні острозькі друкарські матеріали Івана Федорова використані ширше. Відбитки з дощок острозьких заставок знаходимо в кількох братських виданнях, зокрема в «Часослові» 1609 р.³¹ (рис. 3), «Бєсїдах» 1609 р.³², «Псалтирї» 1615 р., «Букварї» 1671 р., «Апостолах і Євангелїях» 1706 р.³³.

²⁹ А. С. Зєрнова вказала на використання в кількох виданнях братської друкарні однієї острозької кінцівки і лише в одному досить пізньому виданні цієї друкарні («Апостоли і Євангелїя» 1706 р.) — дошки острозької заставки. Див. вказ. твір, додаток № 6, стор. 103.

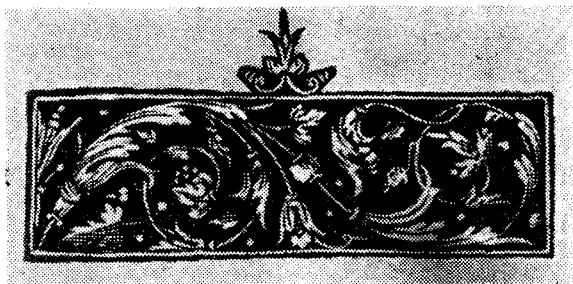
³⁰ ДПБ, № 1. 7. 16. В зв'язку з тим, що «Часослов» 1598 р. нам вдалося оглянути тільки останнім часом, ми не змогли в статті, опублікованій в другому випуску цього збірника, звернути увагу на цю особливість оформлення книги.

³¹ ДПБ, № 1. 7. 33.

³² ЛДМУМ, № 430.

³³ ЛДМУМ, № 335.

В усіх цих виданнях використано дошки трьох заставок, якими в острозькій «Біблії» прикрашено аркуші 1-й третього рахунка, 71-й третього рахунка і аркуш 2-й п'ятого рахунка. Цікаво, що дошка заставки з 2-го аркуша п'ятого рахунка потрапила, напевно, разом із дошкою заставки з львівського «Букваря» 1574 р. до Унева і відбита в одному з видань Унівської друкарні — «Часослові» 1676 р. У львівських виданнях після 1615 р. ця заставка не зустрічається.

a

b

Рис. 3. а — Заставка з Біблії.
Острог, 1581 р.
б — Заставка з Часослова.
Львів, 1609 р.

Особливо часто у львівських виданнях зустрічаються використання дощок острозьких кінцівок (рис. 4), взористих ініціалів і дрібного наборного орнаменту з зображенням плетінки та головок вусатих ангелів, херувимів-українців, як їх називає Н. П. Кисельов³⁴.

Ми не будемо перелічувати усіх видань, в яких виявлено відбитки цих прикрас, їх досить багато. Вкажемо лише, що вперше головки ангелів, наприклад, появляються у львівському братському виданні — «Бесідах» 1609 р.³⁵ і вже не сходять із сторінок братських видань аж до початку ХІХ ст. Востаннє вони виявлені в «Псалтирі» 1808 р.

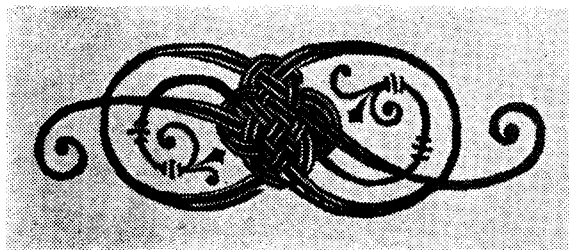
Отже, як бачимо, українські друкарі користувалися готовими фєдорівськими дошками досить часто і довго. Дощки виявились настільки міцними, що зберегли придатність до використання аж до початку ХІХ ст. Рекордною щодо довговічності виявилась дошка львівського «Букваря» 1574 р., Івана Федорова, відбиток з якої виявлено у виданні 1819 р. Дощка прослужила, таким чином, 245 років.

Використання оригінальних дощок Федорова на протязі майже 250 років є прямим і найбільш яскравим доказом великого впливу творчості першодрукаря на багато поколінь українських книжкових майстрів, незаперечним свідченням високих художніх якостей його графічних прикрас.

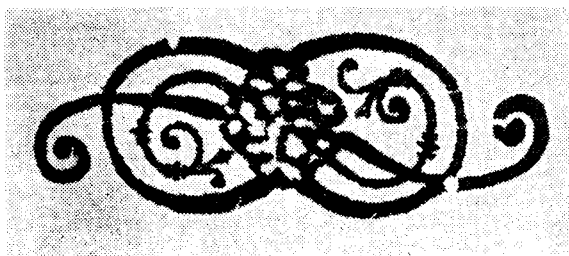
³⁴ Н. П. Кисельов. Наборные украшения в изданиях Ивана Федорова. В зб.: «Книга», вып. 9, М., 1964, стор. 74.

³⁵ В післяфєдорівських виданнях Острозької друкарні цих прикрас не виявлено.

Говорячи про використання художньої спадщини Федорова в українському книжковому мистецтві, слід відмітити і такі явища, як широке копіювання прикрас першодрукаря або створення оригінальних малюнків з дотриманням його манери і стилю. Особливо частими є копії з графічних прикрас Федорова у виданнях львівського друкаря Михайла

а

б

Рис. 4. а — Кінцівка з Біблії.
Острого, 1581 р.
б — Кінцівка з «Наставлення».
Львів, 1790 р.

Сльозки, мандрівного друкаря Домжив-Лютковича, київських друкарів Олександра Вербицького і Спиридона Соболя³⁶. У виданнях М. Сльозки: «Апостол» 1639 р., «Тріодь цвітна» 1642 р., «Ключ разумения» 1665 р., «Псалтир» 1667 р. копії заставок федорівського «Апостола» настільки точні, що складається враження ніби вони відбиті також з дощок першодрукаря. І лише уважне розглядання дає змогу виявити, що це копії.

Мандрівний друкар Домжив-Люткович копіював в основному острозькі прикраси Івана Федорова. В своїх українських виданнях «Апостоли і Євангелія» 1620 р., «Часослов» 1629 р. і одному білоруському виданні — «Казанні» 1622 р. Люткович використав копії декоративного обрамлення титульної сторінки острозького «Нового Завіту».

Деякі з названих та інших своїх видань Люткович прикрасив майстерно виконаними копіями заставок острозької «Біблії». Копії та творчі переробки орнаментальних прикрас львівського «Апостола» 1574 р. знаходимо в крилоському «Євангелії учительному» 1606 р., в рохманівському виданні цієї книги 1619 р., в унівських та чернігівських виданнях другої половини XVII—початку XVIII ст., в почаївських виданнях 40—60 рр. XVIII ст., в численних київських виданнях XVII—першої половини XVIII ст. Заставки, кінцівки, головки ангелів з острозької «Біблії» використані в копіях і переробках в стрятинському «Требнику» 1606 р., кременецькій «Граматиці» 1638 р., в чернігівських виданнях — «Перло многоценное» 1646 р. і «Царский путь» 1702 р. В останньому виданні ініціальна літера «П» відбита з дуже пошкодженої дошки.

³⁶ У Спиридона Соболя в кількох його виданнях, зокрема в «Апостолі» 1630 р., є відбиток заставки з однієї оригінальної дошки федорівського «Апостола» 1574 р. Див. про це А. С. Зернова. Белорусский печатник Спиридон Соболев. В зб.: «Книга» вип. 10, М., 1965, стор. 128—131.

Можливо, це навіть відбиток з оригінальної федорівської дошки, якимсь чином занесеної до Чернігівської друкарні.

На закінчення необхідно сказати, що використанням оригінальних дощок Федорова, копіюванням та творчою переробкою його орнаментальних прикрас не вичерпується значення художньої спадщини славетного першодрукаря в розвитку мистецтва української книги. Творчий метод Федорова глибоко проник в мистецьку практику українських граверів, оформлювачів книг. Федорівське розуміння пластичної виразності візерунка, реалістичність його графічної мови виразно відчутні і в таких творах, які виконані на інших стилістичних засадах. Але це питання потребує окремого розгляду.

J. ZAPASKO

**USE OF THE ART HERITAGE OF IVAN FJODOROV IN DESIGNING OF THE
UKRAINIAN BOOKS FROM THE END OF XVIIth TO THE BEGINNING OF
XIX CENTURIES**

S u m m a r y

A deep penetration of Ivan Fjodorov's art traditions into creative work of the Ukrainian book designers is marked. New data about use of original xylographic boards in designing of Ukrainian books published in the XVI—XIX centuries, especially those published after 1772, are cited.

